

Discussie over Gods macht en de menselijke vrije wil bij enkele middeleeuws joodse filosofen

Vraagstelling

Onderstaande discussie is beperkt tot de auteurs Sa[°]adia, Bahya b. Paquda, Yehuda haLevi, Ibn Daud, Maimonides en wel voorzover besproken binnen de context van het vak Middeleeuws seminar (2006)

Basisvraagstellingen hier besproken:

- In Tenach komen zowel diverse passages voor waarin god alwetend is en ingrijpt in het menselijk leven, als waarin de mens de vrijheid heeft om te handelen (volgens Gods wetten) en naar gelang daarvan beloont of gestraft wordt. Hoe zit dat nu?

En vragen in het verlengde hiervan zoals:

- Als alles al voorzien is, zou dat strijdig zijn met de eigen speelruimte van de mens, en in dat geval wordt belonen of bestraffen door God toch ook zinloos?
- Als God almachtig en alwetend is en bovendien goed, waar komt dan het kwaad vandaan en waarom grijpt Hij dan niet in in de ellende in de wereld?
- Als goed doen door God beloond en zonde bestraft wordt, waarom gaat het dan sommige evident slechte mensen goed en v.v. en waarom gaat het soms onschuldige kinderen uitgesproken slecht?

In dit paper zal na een korte inleiding over de achtergronden van deze discussie een schematisch overzicht gegeven worden van verschillende thema's bij de verschillende auteurs. Dit overzicht bevat de standpunten van de auteurs zoals ik die geïnterpreteerd heb in steekwoorden en in citaten die de kern van hun visie representeren. Ten slotte volgt een discussie ter vergelijking van de standpunten.

Achtergrond en ontwikkeling

De beantwoording van de gestelde vragen bij de besproken auteurs vindt plaats tegen de achtergrond van een islamitische cultuur waarin vergelijkbare filosofische vragen gesteld werden. De auteurs waren bekend daarmee en werden beïnvloed door de eerder gegeven beantwoording. Hier een korte verwijzing naar enkele belangrijke invloeden

Tenach

Zoals aangegeven geen eenduidigheid, maar eerder een veelheid aan mogelijkheden, goddelijke kennis en ingrijpen door God, zowel als goddelijke terughoudendheid en eigen verantwoordelijkheid voor de mens. Kortom geen eenduidig antwoord op latere filosofisch getinte vragen.

Rabbijnse literatuur

Urbach (1975) geeft aan, dat de bekende uitspraak toegewezen aan R.Akiba “הכל צפוי והרשות נתונה” sinds de dagen van Maimonides wordt opgevat als een tegenstelling tussen de goddelijke alwetendheid en de menselijke vrije wil: “Alles is *voorzien*, *maar* de vrije wil is gegeven”. Hij wijst er echter op, dat de term צפוי in het hebreuws van de tannaïem nog geenszins de betekenis had van voorzien, maar slechts van zien, spieden. In moderne taal vertaald stond er dus “big Brother is watching you”, een begeleidende waarschuwing om goed

bewust te zijn van de consequenties bij de uitoefening van de vrije wil. De gevolgen konden liggen in beloning of bestraffing, hetzij in deze wereld, hetzij in de “komende wereld”. Maar in deze wereld bestond ook een zekere mate voorbestemming, bijvoorbeeld van het aantal dagen van de mens en het lot kon *xxxxletowato* zijn of juist niet. Voorzienigheid (*xxxxhaṣgaḥa*) is echter een term van later datum (Tibonniden).

Kalām

Binnen de Kalām werd de discussie over de vrije wil van de mens in zijn verhouding tot de almacht van God een belangrijk discussiepunt. De redenen hiervoor zijn niet duidelijk.¹ In eerste instantie koos de *mu^ctazila*-stroming er voor dat de mens een reële keus heeft in zijn handelen, omdat anders –gezien Gods goedheid – dreigen met verdoemenis en belonen met het paradijs niet mogelijk zou zijn. De stromingen van de *Ash^carieten* gingen hier echter tegen in en gingen uit van Gods almacht, ook in het handelen van de mens.

Islamitische neo-platonische en neo-aristotelische filosofie

De *kalaam* was in principe een theologische stroming. Sinds de tijd van al-Kindi (overl. ca 870) en al-Farabi (ca 870-ca 950) kwam de filosofische benadering meer onder de aandacht. De neo-platonische ideeën van Plotinus werden in overeenstemming gebracht met de islamitische achtergrond. In de neo-platonische en neo-aristotelische filosofieën van een al-Farabi en later Ibn Sina en een Ibn-Rush viel de positie van de almachtige God min of meer samen met de Eerste Oorzaak en Eerste Beweger. God is de bron van alle intellectuele energie. Vanuit Hem vond een emanatie plaats via een keten van intellecten. Ook het ptolemaeïsche beeld van de cirkelvormige hemelsferen werd in dit wereldbeeld geïntegreerd. Zowel de islamitische als de joodse filosofen trachtten elk op hun eigen wijze dit filosofisch wereldbeeld te koppelen aan de inzichten uit de eigen religieuze bronnen.

¹ Deze vraag speelde al voor de eigenlijke *kalām* vanaf ca 690 bij een groep theologen onder de naam *Qadariyya*. Sommigen gaan er van uit, dat deze kwestie terug gaat op christelijke theologische discussies bij Johannes van Damascus en Theodoor van Mopsuestia (de leermeester van Nestor). De Nestoriaanse kerk, waarmee de moslims in contact kwamen, volgde veel minder de voorbeschikking op grond van de zondeval (het standpunt van Augustinus in zijn discussie met Pelagius) dan de katholieke kerk. Zie o.a. het lemma *Kadariyya* in the *Encyclopaedia of Islam* en de lemmata over de betreffende kerkvaders in de *Catholic Encyclopedia* (internet).

Uitwerking bij de auteurs

Onderwerp	Saadya	Bahya	HaLevi	Ibn Daud	Maimonides
Gods goedheid	overeenkomst met mu ^c tazila, God gaf mogelijkheden en aanwijzingen aan de mens צדק הבורא וחמלתו על האדם הזה שנתן לו כח ויכולת לעשות מה שצוהו בו ¹	goedheid van de schepper is uitgangspunt מה שאנו חייבין בו לבורא יתעלה מן השבחה והתודה על רוב חסדו וגודל טובו עלינו ²		negatief = afwezigheid positief לא עשה האל ית"ו זה החסרון, אבל לא עשה השלמות ³ ook minder positief is nuttig voor geheel: עם כל זה הם מועילים בכלל המציאות ⁴	
Vrijheid van keus	bewustzijn van keuzemogelijkheid, האדם שוער בנפשו שיוכל לדבר ויוכל לשתוק... ⁵	gedelegeerde vrije wil gaat terug op God מה שמצאתי בספרים מענין ההכרח והגזרה והמשלה והחפץ, שהכל לאלהים ⁶ מעשים הנראים מן האדם נתונים ברשותו ⁷			keuze is gegeven/ gedelegeerd aan de mens רשות כל אדם נתונה ⁸ מעשינו מסורים לנו ⁹
Straf/beloning	bij afwezigheid vrijheid is er geen reden voor belonen/straf אם היה מכריחו על פעל לא היה נכון לענשו עליו ¹⁰	God is rechtvaardig, zijn straffen dus ook והאלהים צדיק ולא יעול ונאמן במה שיעד מן הגמול והעונש ¹¹		bij afwezigheid van keuzevrijheid geen beloning/straf בעשיית המצוה ובעבירה הבחירה ולולא זה... לא ייעדו שכר ולא עונש ¹²	door eigen keuze is er ruimte voor schuld (mits ook mogelijkheid en opzet) החוטא חטא שעשה מדעתו וברצונו ¹³ en straf לפי אותו מעשיו ¹⁴
Predestinatie	niet een act met 2 auteurs (zou alibi zijn voor ongeloof) הפסד היות פעל אחד משני פועלים ¹⁵	geen duidelijkheid in Schrift, soms handelt mens dwangmatig מה שאנחנו רואים ממעשי האדם שיהיו כפי דעתו וחפצו בקצת העתים ויהו שלא כרצונו וכוונתו בקצתם ¹⁶	zelfs als er predestinatie was, wel voorzorgen nemen ההכנה לקרתו מועילה...אלו היה מאמין בהכרחיות ¹⁷	zou fatalisme geven כי האדם לשוא יחרוש...וכבר נגזר מה שיהיה ממנו ¹⁸	geen predestinatie אין הבורא גוזר על האדם ¹⁹ ook niet via de weg van de invloed van sterren (astrologie) טפשים חוברי שמים ²⁰

<p>Ingrijpen door God</p>	<p>geen ingrijpen, geen gebruik van dwang הבורא אין לו שום הנהגה.. אינו מכיחם²¹ in sommige verzen expliciete afstand van verantwoordelijkheid God</p>	<p>god beweegt alles ואם יניעם, ינועו ברשותו וכחו ויכלתו²²</p>	<p>alles gaat direct of via een keten terug op de Eerste Oorzaak (God)²³ כי יש סבות אמצעיות כל המסובבים מתיחסים אל הסבה הראשונה בשתי דרכים, אם לפי כונה ראשונה או על פי השתלשלות²⁴ על צד ההשתלשלות הכל שב אל האלוה ית"²⁵</p>	<p>door emanatie via hiërarchie הוא בצד ישפיע ממנו אל זולתו ומזולתו אל זולתו עד שיתרחקו הנמצאות ממנו בסדור²⁶ maar alleen het goede אי אפשר בשום פנים... שיצא מהאל ית" וית" לא רע ולא חסרון בשום פנים²⁷</p>	<p>normaliter geen direct ingrijpen אין לו מי שיעכב על ידו maar מלמעשה הטוב או הרע²⁸ via geschapen systemen, natuur, aard der dingen כשם שחפץ היוצר להיות האש... והרוח... שאר בריות העולם להיות כמנהגן... ככה חפץ להיות האדם רשותו בידו²⁹ (incidenteel echter direct ingrijpen (farao, doodstraf))</p>
<p>Alwetendheid en Gods actie</p>	<p>voorkennis ≠ oorzaak אין (לו) ראייה שידיעת הבורא את הדברים הם סבת היותם³⁰</p>	<p>onwetendheid vd mens, vgl astrolabe etc. dus voor onds niet te vatten שנודה בסכלות.... מפני חלישות דעתנו³¹</p>	<p>goddelijke voorkennis veroorzaakt niet de totstandkoming כי ידיעה בדבר אינה סבה להתהוות הדבר³²</p>	<p>onderscheid tussen noodzakelijke (מחויב) en mogelijke (אפשרי) (toeval, ingrijpen mens)³³ (נמנע)</p>	<p>wij kunnen niet weten wat Hij weet אין כח באדם להשיג ולמצוא דעתו שלבורא³⁴</p>
<p>Afwijkingen van het ideaalbeeld</p>	<p>hoe kan bestaan wat hij niet goedkeurt? איך יתכן להיות בעולמו מה שאינו רוצה בו³⁵ God heeft (kennelijk) geen probleem met wat wij als probleem zien. אלהנו יתברך לא מאס הדברים האלה בעבור עצמו³⁶</p>	<p>uiteindelijk gerechtigheid, maar het blijft moeilijk te vatten כבוד האלהים נקי מטובתו... הענין אצלי קשה³⁷</p>	<p>4 oorzaken: • goddelijk • natuurlijk • toevallig • door menselijke keus המעשים הם אלוהיים או טביים, מקריים או בחיריים³⁸</p>	<p>4 oorzaken: • goddelijk • natuurlijk • toevallig • door menselijke keus מהם [הסבות] אלהיות... ומהם טבעיות, ומהם מקריות ומהם בחיריות³⁹</p>	<p>in de komende wereld wordt het wel rechtgezet. יש חטא שנפרעין ממנו עליו בעולם ולעולם הבא⁴⁰</p>

De praktijk		pragmatisch: nederige onderwerping, maar doe wat toevertrouwd is הנכון שנעשה מעשה מי שיאמין כי המעשים מונחים לאדם ⁴¹	neem een actieve houding aan en neem voorzorgen הנקיטה בזריזות היא אפוא חובה ⁴²	keuzevrijheid op grond van <ul style="list-style-type: none"> • verstand • Schrift • traditie om de geboden op te volgen ואחר שבחירה היא אשר יעיד עליה השכל והכתוב והקבלה ג"כ והוא אשר עליה בא הצווי אל האומה ⁴³	Volg de geboden van de profeten, volg de goede weg מצוה לנו על ידי הנביאים עשה כך ולא תעשה כך היטיבו דרכיכם ואל תלכו אחר רשעכם ⁴⁴
Godvrezendheid	Alles is in handen van God behalve de vrees voor Gods "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים" ⁴⁵			Alles is in handen van God behalve de vrees voor Gods "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים" ⁴⁶	

Samenvatting en discussie

Gods goedheid: Bij Sa^cadya geheel in overeenstemming met de visie van de mu^ctazila een uitgangspunt. Ook bij Bahya is dat zo, maar minder rationalistisch. Bij Ibn Daud meer als gegeven uit de traditie dat te bewijzen is (qed).

Vrijheid van keus: Bij alle auteurs is de keuzevrijheid aanwezig, bij Saadya min of meer vanzelfsprekend, bij Maimonides ook niet problematisch als gedelegeerd aan de mens. Bij Bahya meer problematisch, weliswaar gedelegeerd, maar goddelijke beïnvloeding blijft aanwezig. Altmann (1974) veronderstelt dat in het eerste geloofsprincipe van Maimonides – n.l. dat alle gebeurtenissen slechts van God uitgaan – slechts de profetische vorm vind voor een aristotelisch beeld waarin alles uitgaat van de eerste Beweger.

Straf en beloning: bij Sa^cadya zijn dit argumenten voor het bestaan van vrije wil op grond van niet juist zijn (gezien Gods goedheid), bij Ibn Daud idem, maar lijkt het eerder op grond van het ontbreken van logica. Bij Rambam wordt de zelfde logica gevolgd maar stelliger en het uitgangspunt is omgedraaid: door bestaan van de vrije wil is er de ruimte om te belonen of te straffen. Bij Bahya is de menselijke vrijheid minder evident. De straf is dus ook minder een logische consequentie, maar gelukkig kunnen we vertrouwen op de rechtvaardigheid van God. Onze geest is te beperkt om de hogere wijsheid daarvan te begrijpen

Predestinatie: Bij Sa^cadya, Ibn Daud en Maimonides duidelijk uitgesloten, bij Bahya een duidelijke optie; ha-Levi beveelt pragmatisch aan om er niet vanuit te gaan

Ingrijpen door God

Sa^oadya en Maimonides wijzen direct ingrijpen van God in deze wereld af (bij Maimonides afgezien van incidenten in het verleden). Baḥya acht goddelijke invloed in alles aanwezig. Bij Ha-Levi en Ibn Daud komt goddelijk ingrijpen overeen met het neo-Aristotelische beeld van de eerste Beweger. Bij Maimonides licht het ingrijpen in het verleden bij het scheppen van de systemen en schepselen elk naar hun aard. Altmann (1974) geeft aan, dat Maimonides in de verwijzingen naar goddelijk ingrijpen in Tenach de profetische wijze van weergeven ziet van de 3 aristotelische oorzaken natuurlijk, wilsmatig en toevallig. Dit zou dan dus overeenkomen met de visies van Ha-Levi en Ibn Daud. Maar hij wijst er ook op dat Maimonides in zijn *Gids voor de verdoodden* een meer deterministische visie op de wilsvrijheid verkondigt. In veel verhalen in Tenach zou sprake zijn van vrije wil binnen een noodzakelijke ontwikkeling. In dat geval zou zijn visie dus grotere overeenkomst met die van Baḥya vertonen, dan we hier vonden. Voor zover ik kan overzien, blijft er echter wel een essentieel verschil: bij Baḥya kan het ingrijpen direct en hier en nu zijn, bij Maimonides lijkt het ingrijpen eerder bepaald door de (geschapen) systemen, als Eerste beweging, en via de grote lijn van de noodzakelijke historische ontwikkelingen.

Alwetendheid en Gods actie: Hoe is Gods alwetendheid in overeenstemming te brengen met het kwaad in de wereld (zie ook volgende paragraaf)? Bij Sa^oadya en bij Ha-Levi wordt het probleem afgedaan door aan te geven dat kennis nog geen oorzaak is. Bij Ibn Daud wordt die visie verduidelijkt doordat hij aangeeft dat God uitkomsten heeft opengelaten middels de categorie “het mogelijke” waarbij de schepselen er uiteraard ook een zootje van kunnen maken. Baḥya en Maimonides vinden, dat de mens niet kan weten wat God weet

Afwijkingen van het ideaalbeeld: (zie ook vorige paragraaf) Sa^oadya gaat er vanuit dat God kennelijk andere inzichten heeft dan de mens, maar dan wel met een zeker medelijden voor de mens. Baḥya en Maimonides kunnen Gods wegen niet doorgronden. Ha-Levi en Ibn Daud openen een aantal niet-goddelijke categorieën, nu inclusief het toeval.

De praktijk: In alle gevallen komt die neer op het volgen van de goddelijke geboden, dus de *halāka*, of dit nu is vanuit een nederige onderwerping aan Gods wil (Baḥya) of de invulling van de vrije wil (Ibn Daud, Maimonides). Ha-Levi drukt het nogal pragmatisch uit door praktische voorzorg te benadrukken, maar zal het waarschijnlijk met de andere auteurs niet oneens zijn geweest.

Godvrezendheid: Bij Sa^oadya en bij Ibn Daud wordt verwezen naar de zelfde adagium van R.Ḥanina. Gezien de nadruk die beiden leggen op de vrije keuzemogelijkheid van de mens, gaat het waarschijnlijk over het eindoordeel van God over de mens dat in Gods handen is en over de vrees die de mens daarvoor hebben moet.

Literatuur

Saadya, Emunot we-de^cot IV.3 en IV.4

Bahya b.Paquda, Hovot ha-Levavot III.8

Y.Halevi, Kuzari V.20

Ibn Daud, he-Emmunah ha-Ramah, II.6

Maimonides, Mishneh Torah, Madda^c, hfdst Teshuwah V & VI

Altmann, A. The religion of the thinkers: Free will and predestination in Saadia, Bahya, and Maimonides; in S.D.Goitein (ed.), *Religion in a religious ag.* Cambridge Mass. 1974, 25-52

Urbach, E.A. – The Sages, their concepts and beliefs – Magnes Press – Jerusalem 1975

I Emunot we de^cot, loc.cit.p.95 r.11 - Het zijn de rechtvaardigheid van de Schepper en zijn mededogen met de mens [op grond waarvan] hij hen de macht en de mogelijkheid gaf te doen wat hij hen gebod.

² Hovot ha levavot, loc.cit. p.79 r.8 – Dat wat wij aan lofprijzing en dank verschuldigd zijn aan de Schepper (verheven zij hij) is vanwege de overdaad aan barmhartigheid en de grootheid van zijn goedheid ten opzichte van ons.

³ Emuna ha-Rama, loc.cit. p.95 r. 15 – God (geloofd zij hij) heeft niet deze onvolmaaktheid gemaakt, slechts niet de volmaaktheid.

⁴ Idem p.95 r. 26 - Desondanks zijn ze verheven in het totaal van wat bestaat.

⁵ Emunot we de^cot, loc.cit. p.95 r.11 - De mens weet in zijn geest, dat hij kan spreken of kan zwijgen

⁶ Hovot ha levavot, loc.cit. p.105 r. 9 – Wat ik in de boeken vond over het noodzakelijke en het vastgestelde en de beheersing en de [vrije] wil, is dat het allemaal aan God is.

⁷ Idem p.105 r. 22 – gegeven naar Zijn wil

⁸ Mishneh Tora, loc.cit.p.86 ׁ r.16 – De vrije wil van ieder mens is gegeven.

⁹ Idem p.87 ׁ r.2 - Onze daden zijn aan ons gedelegeerd.

¹⁰ Emunot we de^cot, loc.cit. p. 95 r.16 - Als Hij hem tot een daad zou dwingen, zou het niet juist zijn hem ervoor te straffen

¹¹ Hovot ha levavot, loc.cit. p.106 r. 18 – God is gerechtig en hij zal niet onrechtvaardig handelen en hij is betrouwbaar bij de vergelding en de straf die hij toerekent

¹² Emuna ha-Rama, loc.cit. p.97 r. 16 – Bij het doen en uitvoeren van de geboden is keuzevrijheid, zo niet, dan zou ...geen beloning of straf worden toegerekend

¹³ Mishneh Tora, loc.cit. p.88 ׁ r.7 – De zondaar zondigt (in zijn handelen) willens en wetens

¹⁴ Idem p 87 ׁ r.7 – Hij wordt geoordeeld naar zijn daden

¹⁵ Emunot we de^cot, loc.cit. p.95 r.14 - Het is niet mogelijk, dat één gebeurtenis wordt veroorzaakt door 2 actoren

¹⁶ Hovot ha levavot, loc.cit. p.106 r. 5 – De daden van de mens die wij waarnemen zijn soms bewust en volgens zijn wil en soms niet zoals hij wil of bedoelt

¹⁷ Kuzari loc.cit. p.20V r. 9 – De voorbereiding (op wat gaat komen) is nuttig, zelfs als je gelooft in de onvermijdelijkheid.

¹⁸ Emuna ha-Rama, p.96 r. 28 – Want de mens zou voor niets ploegen...als al gepredestineerd is wat er [=de landbouw] van wordt.

¹⁹ Mishneh Tora, loc.cit. p.87 ׁ r.6 – De schepper predestineert niet over de mens

²⁰ Idem p.87 ׁ r.20 – domkoppen van astrologen

²¹ Emunot we de^cot, p.95 r.7 – De Schepper heeft geen enkele sturing, hij dwingt niet.

²² Hovot ha levavot, loc.cit. p.105 r. 18 – Als Hij [de levende wezens] laat bewegen, bewegen ze naar Zijn wil en macht en capaciteit.

²³ Kuzari, loc.cit. p.221V r. 13 – Er zijn tussenoorzaken.

²⁴ Idem p.221 r. 20,21 – Alle veroorzakers verhouden zich tot de Eerste Oorzaak via twee routes: of door Eerste (dwz directe) aansturing, of via een keten.

-
- ²⁵ Idem p.226 r. 26 – [ook] via een keten (van oorzaken) gaat alles terug op de God (gezegend zij hij)
- ²⁶ Emuna ha-Rama, p.93 r. 33 – Hij van zijn kant beïnvloedt wat buiten hem is en dat wat daar buiten is tot de bestaande zaken ver van hem verwijderd zijn in de hiërarchie.
- ²⁷ Idem p.93 r. 45 - ..dat het absoluut onmogelijk is.....dat van God (hij zij geloofd en geprezen) slecht of onvolmaakt uitgaat
- ²⁸ Mishneh Tora, loc.cit. p.86 ן r.22 – hij (de mens) heeft niemand die hem verhindert het goede of het kwade te doen
- ²⁹ Idem p.87 ן r.3-6 – Zoals de wil van de Schepper is dat het het vuur en de wind en de overige schepselen van de wereld naar hun aard zijn, zo is het wil, dat de mens zijn (vrije) wil bezigt
- ³⁰ Emunot we de^cot, IV96 r. 21 – er is geen dat kennis bij de Schepper van de dingen een reden is voor hun bestaan
- ³¹ Hovot ha levavot, loc.cit. p.107 r. 1 – dat wij onze onwetendheid erkennen...vanwege de zwakte van onze geest
- ³² Kuzari, loc.cit. p.223V r. 26 - Kennis van iets is geen oorzaak van de totstandkoming ervan.
- ³³ Emuna ha-Rama, p.96
- ³⁴ Mishneh Tora, loc.cit.20ן87 - Er is niet de potentie in de mens om de kennis van de Schepper te bereiken en te vinden.
- ³⁵ Emunot we de^cot, 96 r. 8 - Hoe kan in deze wereld zijn, wat Hij niet wil?
- ³⁶ idem, p. 96 r 11 – God (hij zij geprezen) heeft voor zichzelf geen afkeer van deze dingen
- ³⁷ Hovot ha levavot, loc.cit. p.106 r. 1 – het blazoën van God is schoon vanwege zijn goedheid....deze kwestie valt mij zwaar
- ³⁸ Kuzari, loc.cit. p.222V r. 9 – de gebeurtenissen zijn goddelijk of natuurlijk, toevallig, of door (menselijke vrije) keus
- ³⁹ Emuna ha-Rama, p.97 r.7+8 – bestaand uit goddelijke of natuurlijke of toevallige of (vrije) keuze oorzaken
- ⁴⁰ Mishneh Tora, loc.cit.p.88 ן r.12 - er zijn zonden die bestraft worden in (deze) wereld en (die bestraft worden) in de komende wereld
- ⁴¹ Hovot ha levavot, loc.cit. p.106 r. 23 – het is juist daden te doen als van de gelovige, want de daden zijn aan de mens gedelegeerd
- ⁴² Kuzari, loc.cit. p.226V r. 25 – het in acht nemen van een actieve instelling is dus verplicht
- ⁴³ Emuna ha-Rama, p.97 r. 35 – en nadat het verstand, de Schrift en ook de mondelinge traditie de keuzevrijheid bevestigden, is dit waarover het ging: de geboden aan het volk
- ⁴⁴ Mishneh Tora, loc.cit. p.87 ן r.21 – onze geboden aan de hand van de profeten zijn doe dit en doe niet dat, volg de goede weg en volg niet jullie kwaadwilligen.
- ⁴⁵ Emunot we de^cot, 95 r. 31 – Alles is in handen van God, behalve de vrees voor God
- ⁴⁶ Emuna ha-Rama, p.97 r. 27 - idem